

УДК 94(477.7):316.334.53“18-19”

В. В. Романченко

СОЦІАЛЬНІ ДЕСТРУКТИВНІ ТРЕНДИ У РЕАЛІЯХ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті, на основі нарративних джерел, висвітлюються та аналізуються соціальні деструктивні тренди, поширені серед міського населення півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме проблематика зловживання владою, корупції, алкоголізму та злочинності. Зосереджено увагу на ретроспективному відтворенні сприйняття означених деструктивних трендів південноукраїнськими сучасниками пореформеного періоду Російської імперії, а також сталості соціальних проблем у контексті порівняння з сучасністю.

Ключові слова: алкоголь, злочинність, корупція, південь України, соціум.

Міський соціум півдня України пореформеної доби переживав суттєві зрушення у контексті поступу економіки, інфраструктури, соціальних відносин. Дані виміри соціально - економічної історії є доволі висвітленими та проаналізованими у раках історичних студій, так само як і політичний сегмент життя населення означеного регіону та періоду. Однак, у суспільних реаліях спостерігались й негативні тренди, котрі визнавались такими самими сучасниками. Зловживання владою, корупція, алкоголізм, злочинність – все це на зламі ХІХ – ХХ ст. викликало увагу тогочасного суспільства, але залишилось дещо нівельованим в історичній пам'яті сучасних дослідників та суспільства України. Останнє, у свою чергу, створює передумови для ідеалізації як психологічного процесу гіперболізації у свідомості позитивних аспектів і підсвідомої тенденції до забуття негативних. В умовах російської агресії супроти України недопущення ідеалізації періоду Російської імперії наділяє актуальність вищезазначеної тематики новим змістом.

Проблематику соціальних деструктивних трендів у південноукраїнському міському просторі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. частково досліджують у своїх працях Д. Аверіна-Лугова, Т. Водотика, Г. Куромія, О. Марченко, В. Молчанов та ін. Наше ж дослідження, у свою чергу, базуватиметься на синтезованому ретроспективному підході, з особливим акцентом на відтворенні сприйняття деструктивних трендів сучасниками пореформеного періоду, а також побіжному зіставленні предмета дослідження у минулому і сучасному.

Південноукраїнський соціум перманентно усвідомлював відносно помірковану, але і, одночасно, негативну роль чиновництва у суспільному бутті конкретного етапу історичного розвитку. Яскраво це описує військовий лікар, майбутній депутат Одеської міської думи Е. Андрієвський, котрий 1858 р. зазначав: “что касается русского чиновничества, то оно дает направление всему, и даже военному делу. Оно то решает все вопросы, лежа смирно, притаившись до удобного времени под сенью комитетов, комиссий и советов. Деятельность русского чиновничества, которое в России то самое, что монахи в Риме, необходимая приправа ко всякому элементу, заключается только в изыскании средств для самосохранения, очень мало заботится о правительственной или общественной пользе. Чиновничество придерживается формы, как одного из самых действительных средств для самосохранения. Форма есть узда, наложенная чиновником своему начальнику для того, чтобы управлять им по собственному усмотрению... Такой у нас адат (обычай), что за мнение почти никто не отвечает, а за несоблюдение формы – каждый... Чувство барства как - то врожденно русскому человеку и как будто в его крови. Оно обнаруживается более или менее не только между дворянами, но и в низшем слое общества” [1, с.174 – 175]. Незважаючи на успіхи реформ другої половини ХІХ ст., страхи у свідомості соціуму по відношенню до влади повністю не зникали. Як писав анонімний мешканець Бердянська 28 квітня 1872 р.: “...бывали нередко случаи, что при возбуждении думою новаго вопроса оказывались лица, не согласныя с тем или другим предложением. Но мнения их не принимали официального характера из боязни, чтоб не занесли их в протокол и не подвергли потом каким то дисциплинарным взысканиям” [2, с.375]. Очевидно, що процес інтеграції влади та суспільства гальмувався як ментальністю, котра об'єктивно не могла змінитись за незначний проміжок часу, так і самою природою самодержавної, а відтак авторитарної та патерналістської Російської імперії.

Вже у 80 - ті роки ХІХ століття для членів дум характер особистого інтересу інколи заступав у справах міські вигоди, затрудняв правильне вирішення питань. Спостерігалась млявість роботи комісій. Засідання дум рідко проходило при повному зібранні всіх гласних. Особливо мало їх було влітку. Щоб домогтися активності гласних у засіданнях одеської думи гласний С. Яхненко 1874 року пропонував обкладати осіб, які не з'явилися в думу, штрафами на користь голодуючих [3, с.184]. 06 січня 1884 р. один з дописувачів газети “Одесский вестник” повідомляв про політичну ситуацію у місті Ногайськ, Таврійської губернії (сучасне місто Приморськ, Запорізької області): “... в нашей городской управе состоялись выборы гласных городской думы... Эти личности сильно конкурирующия между собою, подставляют друг другу ножку...” [4, с.4]. 24 жовтня 1907 р. одесит П. Котляревський безапеляційно констатував у своєму щоденнику: “сколько разной сволочи среди общественных деятелей Одессы! Чистому человеку нужно в стороне держаться от этой грязи, иначе загрязнишься сам” [5, арк.120]. Подібна пасивність та культивування меркантильних інтересів зберігається у ментальності південноукраїнських діячів місцевого самоврядування (і не лише їх, і не лише на теренах півдня України) навіть у ХХІ ст.

Значним фактором відторгнення суспільства від влади слугувала корупція. Наприклад, у травні 1890 р. в Одеській судовій палаті розглядалася так звана “Вінницька справа”. До суду було передано голову

Вінницького з'їзду мирових суддів Волкова й судового пристава Іванова, а також письмоводителя Луценка. В 11 епізодах звинувачення розкрилася картина хабарництва, яка панувала на з'їзді. Волков, приміром, брав величезні хабарі. Наслідуючи приклад судді, хабарі брали і його підлеглі Іванов та Луценко. Судова палата жодного з них не засудила до позбавлення волі [6, с.258 – 259]. Таким чином, ми бачимо стандартну схему взаємодії чиновницького сегменту суспільства, котрий зберіг свої корупційні традиції навіть на початку ХХІ сторіччя. Побічним зловживанням також було нецільове використання бюджетних коштів представниками владних структур. Бердянські дослідники В. Карпенко та О. Стариков наводять симптоматичний приклад: “сохранился документ, согласно которому городская управа Бердянска в 1911 году приобрела автомобиль стоимостью восемь тыс. рублей. Такая сумма, 8 тыс. рублей за автомобиль, даже для благополучного Бердянска великовата. Средняя стоимость машин в 1911 году – в пределах 3 – 4 тысяч. Но городской голова, как нам кажется, не смог устоять перед искушением проехаться с ветерком в “Виндгоффе” (8 тыс. руб.!) мимо окон зарубежных представительств” [7, с.7]. Вищезазначене демонструє прагнення частини представників влади до використання службового становища у власних цілях з елементарною метою – отримання елементів розкішного життя й банального хизування цим з метою позиціонування себе як успішного індивідуума.

Поряд з корупцією існували й інші зловживання влади. Наприклад, у 1909 р. на довиборах в Одесі після смерті депутата Йосипа Пергаменту депутатом було обрано незручного для влади представника партії кадетів (конституційних демократів), але, використовуючи адміністративний ресурс, влада фактично замінила його депутатом М. Рено, що став членом фракції незалежних націоналістів. Подібна практика була поширена під час довиборів до кожної Думи і спрямовувалася на зменшення кількісного складу у парламенті представників політичних партій ліберального та лівого спрямування [8, с.167]. Конституційні демократи, підтримувані соціумом, були небажаним суб'єктом для влади, зважаючи на конструктивну критику курсу держави. Наприклад, Кадет І. Сторчак (Херсонська губ.), виступаючи 23 жовтня 1908 р., наголосив на першочерговості проведення державного викупу землі в поміщиків для наділення безземельних і малоземельних селян, виступив проти створення “хуторів”, адже наявні інфраструктурні проблеми, на його думку, зумовляють утруднений доступ до них фельдшерів та священиків [9, с.69], чим піддавав сумніву курс П. Столипіна. Сам лідер конституційних демократів Російської імперії початку ХХ ст. П. Мілюков (1859 – 1943) так характеризував вплив влади на виборчий процес: “по самой идее Третьей Думы, в ней не должна была предполагаться наличность оппозиции. И на выборах правительство все сделало, чтобы ее не было. Избирательные коллегии тасовались так, чтобы надежные выборщики майоризировали ненадежных. Нежелательные элементы и не “легализованные” партии преследовались местными властями, не допускались к участию в выборах и т.д.” [10, с.10]. Відзначимо, що у ментальній традиції південноукраїнських бюрократів збереглися звичаї використання як адміністративного ресурсу, так і фальсифікацій виборів. Навіть на початку ХХІ ст.

Боротьба з неугодними чинній владі елементами відбувалась і на рівні місцевого самоврядування. Дописувач “Одесского вестника” з Бердянська згадував 29 травня 1885 р.: “несколько лет тому назад у нас был гласный директор гимназии Ф.Я. Вороной; это был не только умный и честный человек, но и редкий педагог. Когда же он вступил в думу, то его всеми мерами старались удалить за то, что не позволял безцельно тратить городское добро. Наконец, добились того, что он не только думу, но и совсем должен был оставить город” [11, с.3]. Вказану історію можна класифікувати як різновид цькування індивіда у контексті захисту політико - чиновницькою верхівкою власних джерел збагачення.

На протязі століть для міського населення залишалось актуальним питання вживання алкоголю. Зловживання алкоголем, гра в азартні ігри були зворотною стороною свят і врочистостей, що відзначалися у вузькому колі [12, с.13 – 14]. Надмірне споживання алкогольних виробів різнилось у контексті соціальної приналежності. Наприклад, пияцтво було для шахтарів найпоширенішим способом утечі, невіддільною частиною шахтарського життя. Часто шахтарі безтямно пропивали свій заробіток. Як писав про донбаських шахтарів у 1890 - их рр. один інженер, “бичем шахтарського життя було сильне пияцтво після одержання щомісячної платні; на деяких шахтах робота припинялася на 2 – 3 дні” [13, с.52]. Цьому сприяла мережа розважальних закладів алкогольного спрямування. Так, 1892 р. на Катеринославщині була одна православна церква на кожні 3094 тис. жителів, одна школа на кожні 2040 тис. і одна корчма на кожні 570 жителів [13, с.52]. Дані реалії яскраво контрастували з державною політикою Російської імперії, зцементованої в ідеологічному ключі на ідеології одержавленого, консервативного православ'я. Сучасник згадував ситуацію у Бердянську осінню 1879 р.: “...начальство города испросило в помощь полиции небольшой отряд солдат. Солдаты эти дежурили по ночам на углах улиц в центре города, а днем около кабаков и разгоняли скопища пьяных” [14, с.3].

У контексті капіталізації міського простору в умовах пореформеного періоду проглядався й економічний чинник. Вживання алкоголю у містах півдня України слугувало значним стимулом для підприємницької діяльності. Е. Андрієвський писав щодо цього 15 липня 1865 року: “при откупной системе в Одессе было 104 кабака; в прошлом году их насчитали 1150, а теперь, сверх этих, еще 200 человек взяли патенты на открытие кабаков. Таким образом, 1350 семейств живут паразитами над народонаселением в 115000 душ, из которых всего, быть может, найдется только 30 т. таких, которые знают вкус водки. Пивные лавки умножаются также в значительном количестве” [15, с.59]. Логічно, що попит створює пропозицію, однак неможливо не запідозрити місцеву, регіональну та центральну владу (як і зацікавлені версти суспільства, а саме підприємницький прошарок) у прагненні наповнити бюджети (і власні кишені для підприємців) за рахунок поширення алкогольної спокуси. У компаративному контексті цікавим є те, що на початку ХХІ ст. державна політика незалежної України також концентрує увагу не скільки на боротьбі з алкогольним

деструктивним чинником, скільки на наповненні бюджету за рахунок підвищення акцизів, що є своєрідним віддзеркаленням політики російських чиновників більш ніж сторічної давнини.

У різний час в містах Кримського півострова функціонувало більше десяти великих пивоварних заводів, що пропонували споживачеві кілька десятків сортів пива різної міцності ("Імперіал", "Баварське", "Віденське", "Монополь", "Чорне", "Столове" та ін.). Але якість споживаного міським населенням пива викликала обґрунтовану тривогу санітарного нагляду: відсоток недоброякісного пива місцевого розливу (м. Сімферополь) перевищував 80 (1907 рік) [16, с.126]. Виробництво та поширення алкоголю формували не лише повсякденні моделі проведення дозвілля, але і частково формували "обличчя міст". Наприклад, полярну думку з приводу пореформених змін у суб'єктивному ключі демонструє міщанин Фома Безгласов, котрий, піддаючи правоохоронну систему критиці, писав 25 грудня 1875 року відносно Бердянська: "полиція, хотя существует, но воровства, мошенничества, драки и публичные безобразия составляют нормальное явление; в 10 ч. вечера одному пойти по улицам совсем не безопасно; сотни кабаков с отвратительнейшими харчевнями, в которых целыя ночи гремит музыка и безшабашная пьяная брань, помещаются на лучшей улице города. Словом, внешность города такая непривлекательная, такая бедная" [17, с.3]. Відзначимо, що серед імперської верхівки Росії існували прогресивні позиції з питань боротьби з алкоголізмом. Голова Ради міністрів Російської імперії у 1911 – 1914 рр. В. Коковцов влучно зазначав: "... никакие искусственные меры трезвости не достигнут цели и приведут только к тайной продаже вина и тайному винокурению, с которым нам удалось справиться, и нанесут непоправимый вред казне и народу, натолкнувши его на самые ужасные злоупотребления... Единственные действительные средства борьбы против пьянства заключаются в подъеме морального и материального уровня народа..." [18, с.327]. Нажаль, навіть наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. методи боротьби з вищезазначеним деструктивом залишаються примітивними (чого варті лише методи вирубки виноградників в СРСР кінця 80 - их рр.)

Не можемо обійти поза увагою й інший деструктив, котрий не був унікальним для півдня України зокрема, чи Російської імперії загалом – злочинність. В умовах капіталістичної трансформації суспільства та урбанізації вона ставала неминучим фактором соціального розвитку. 1898 – 1906 рр. Катеринославська губернія стала другою в імперії за кількістю вбивств і першою за зґвалтуваннями. Як писав місцевий кореспондент у 1912 р.: "Екатеринослав, как город с чрезвычайно развитой торговлей и промышленной жизнью, является для многих тысяч бедняков притягательным центром. Сюда стремятся, в буквальном смысле слова, со всех концов необъятной России... Но, разумеется, Екатеринослав не в состоянии дать кусок хлеба всем чающим здесь его получить и многие, очень многие остаются не у дел" [19, с.97 – 98]. У 1912 р. кількість пограбувань і крадіжок у Катеринославі вдвічі перевищила рівень, зафіксований в усій губернії 1891 року [20, с.202].

На початку 1868 р. південноукраїнська преса так описувала ситуацію у Бердянську: "в последнее время город был возмущен неоднократными случаями наглаго воровства; обкрадывали лавки в центре города, амбары, дома, и, наконец, в центре города убили Ореховскаго купца Шапошникова. Малочисленная полиция, заваленная перепиской, не имела возможности предупреждать всех случаев воровства" [21, с.18]. Крадіжками промишляли навіть ті, хто мав би їм заборонити. 30 липня 1904 р. одеський торговець П. Котляревський записав у щоденнику: "в эту же ночь меня обокрали рублей на 80. Подозреваю сторожа, который имеет крайне несимпатичную физиономию" [22, арк.75]. Інколи відбувались доволі нестандартні інтимно - комерційні події. За повідомленням бердянського дописувача - сучасника, 1889 р. "местный хлебный маклер Н - фельд, забрав на честное слово у негоциантов и в хлебных конторах до 20 тысяч руб., внезапно скрылся с "дамою сердца", оставив кредиторов, жену и пять человек детей" [23, с.3].

Таким чином, соціальні деструктивні тренди у реаліях міського простору півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. справляли суттєве враження на життя та світосприйняття соціуму. Зловживання владою виявлялось, значною мірою, у переважанні власних інтересів над громадськими, поширеній проблемі корупції, котра слугувала справі відторгнення влади від суспільства, адміністративному ресурсі й цькуванні незручних для влади осіб. Інший негативний тренд становило зловживання алкоголем, котре слугувало стимулом для підприємницької діяльності й помітно простежувалось у залежності від соціальної приналежності. І наступним трендом являлась злочинність, котра не могла не зростати разом з капіталізацією та урбанізацією міст півдня України, що яскраво демонструвала Катеринославщина з другим у Російській імперії місцем за кількістю вбивств і першим за зґвалтуваннями. Неможливо не звернути увагу на сталість негативних трендів на протязі століття – описані аспекти достеменно нагадують сучасні суспільні реалії півдня України, хіба що за виокремленням надмірного рівня злочинності. У підсумку, південноукраїнський міський простір на зламі ХІХ – ХХ ст. переживав складний процес капіталістичної трансформації з невід'ємними кризовими елементами, котрі є актуальними і донині у зв'язку з новітнім "пореформеним періодом", покликаним Революцією гідності.

Джерела та література

1. Записки Э. С. Андреевского: в 3 томах / под ред., с пред. и прим. С. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. – Одесса: тип. Акционерного Южно - Русского о - ва Печатного Дела, 1913 – 1914. Т. 1. – 1913. – 373 с.
2. Одесский вестник. – № 93. – 28 апреля 1872 г. – С. 375.
3. Марченко О. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність / Марченко О. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун - ту: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. – Запоріжжя: РА "Тандем – У", 1999. – Вип. 4 (5). – С. 179-187.
4. Одесский вестник. – 06 января 1884 г. – С. 4.
5. Держархів Одеської обл., ф. 335 "Котляревський Павло Петрович", оп. 1, спр. 2: "Дневник П. П. Котляревского (9 мая 1905 – 15 октября 1909)". – 233 арк.

6. Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. / Молчанов В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін - т історії України НАН України, 2008. – Вип. XIV. – С. 247 – 267.
7. Карпенко В. Будем знакомы – Семендяев / В. Карпенко, А. Стариков. – Бердянск, 2012. – 32 с.
8. Милько В. Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906 – 1917 рр.) / Милько В. // Український історичний збірник. – К.: Ін - т історії України НАН України, 2010. – № 13 – С. 162 – 174.
9. Милько В. Обговорення в III Державній думі Російської імперії столичинської аграрної реформи: позиція депутатів від українських губерній і міст / Милько В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін - т історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – С. 68 – 76.
10. Миллюков П. Воспоминания (1859 – 1917) / Под ред. М. Карповича, Б. Элькина. Том 2. – Нью - Йорк, 1955. – 394 с.
11. Одесский вестник. – № 117. – 29 мая 1885 г. – С. 3.
12. Аверіна - Лугова Д. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Аверіна - Лугова Д. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
13. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько - російське прикордоння, 1870 – 1990 - і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі. – К.: Видавництво Соломії Павличко – "Основи", 2002. – 510 с.
14. Одесский вестник. – № 255. – 11 ноября 1880 г. – С. 3.
15. Записки Э. С. Андреевского: в 3 томах / под ред., с пред. и прим. С. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. – Одесса: тип. Акционерного Южно - Русского о - ва Печатного Дела, 1913 – 1914. Т. 2. – 1914. – 373 с.
16. Аверіна - Лугова Д. Харчовий раціон городян Кримського півострова наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі м. Сімферополь) / Аверіна - Лугова Д. // Сумська старовина. – 2009. – № 26 – 27. – С. 120 – 128.
17. Одесский вестник. – № 282. – 25 декабря 1875 г. – С. 3.
18. Коковцов В. Из моего прошлого. Воспоминания 1911 – 1919 / Сост., авт. вст. ст., коммент., имен. указ. С. Волк. – М.: "Современник", 1991. – 590 с.
19. Водотика Т. Південні та Східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми / Водотика Т. // Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т. 1. – Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 92 – 100.
20. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Верменич Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
21. Одесский вестник. – № 6. – 11 января 1868 г. – С. 18.
22. Держархів Одеської обл., ф. 335 "Котляревський Павло Петрович", оп. 1, спр. 1: "Дневник П. П. Котляревского (19 апреля 1903 – 7 мая 1905)". – 118 арк.
23. Одесский вестник. – № 85. – 30 марта 1889 г. – С. 3.

Romanchenko V. V. Social destructive trends in the realities of urban space of the Southern Ukraine second half XIX – early XX century.

The article, based on narrative sources, highlights and analyzes the destructive social trends, common among the urban population of the south Ukraine second half XIX – early XX century, namely problematic of abuse of power, corruption, alcoholism and criminality. By focusing on playback retrospective perception of these destructive trends in south ukrainian by contemporaries post - reform period of the Russian empire, as well as the sustainability of social problems in the context of comparison with modernity.

Key words: alcohol, criminality, corruption, south Ukraine, society.

Романченко В. В. Социальные деструктивные тренды в реалиях городского пространства юга Украины второй половины XIX – начала XX в.

В статье, на основе нарративных источников, освещаются и анализируются социальные деструктивные тренды, распространенные среди городского населения юга Украины второй половины XIX – начала XX в., а именно проблематика злоупотребления властью, коррупции, алкоголизма и преступности. Сосредоточено внимание на ретроспективном воспроизведении восприятия указанных деструктивных трендов южно - украинскими современниками пореформенного периода Российской империи, а также устойчивости социальных проблем в контексте сравнения с современностью.

Ключевые слова: алкоголь, преступность, коррупция, юг Украины, социум.